

ҚАЗАҚ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯСЫ ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ ТАРИХИ ЖӘНЕ САЯСИ АЛҒЫШАРТТАРЫНА ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ТАЛДАУ

Г.Ж. Нұрышева, А.Б. Тайженбетова

АҢДАТПА

Мақалада XIX ғасырдың ортасы мен XX ғасыр басындағы қазақ интеллигенциясының қалыптасуы мен жетілу жолдары, сол кезеңдегі әлеуметтік-саяси, экономикалық формациялардың қазақ даласына тигізген әсері жаңа әлеуметтік қабат – интеллигенцияның қоғамдық-саяси көзқарастарына, ұстанымдарына тигізген әсері философиялық-тарихи мәнмәтінде баяндалады. Сондай-ақ, қазақ интеллигенциясының біртұтас ұстанымын қалыптастыруға игі ықпал еткен, оның дүниетанымы мен дүниепайымының орталығына айналған Алаш қайраткерлерінің ой-толғамдары, шығармашылық ізденістері зерделеніп, оның бүгінгі ұлттық сана-сезімді қалыптастыруға, Тәуелсіз Қазақстанның мемлекет болып қалыптасуына тигізген әсері сараланд.

Түйін сөздер: қазақ интеллигенциясы, Алаш, қалыптасу және жетілу жолы, азаттық идеологиясы, тарихи формациялар, Тәуелсіз Қазақстан, жаңа әлеуметтік қабат, қазақ жастары.

Әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан

Автор-корреспондент:
А.Б. Тайженбетова,
aigul.bizhanovna@mail.ru

Мақаланың сілтемесі:
Нұрышева Г.Ж.,
Тайженбетова А.Б.,
Қазақ интеллигенциясы
қалыптасуының
тарихи және саяси
алғышарттарына
философиялық талдау
// Адам әлемі. – 2024.
– № 2 (100). – Б. 13–20.

Философский анализ исторических и политических предпосылок становления казахской интеллигенции

Аннотация. В статье излагаются пути становления и созревания казахской интеллигенции середины XIX–начала XX веков, влияние социально-политических, экономических формаций того периода на казахскую степь, влияние нового социального слоя – интеллигенции на общественно-политические взгляды, позиции в философско-историческом контексте. Также проанализированы мысли, творческие поиски деятелей Алаша, которые оказали благотворное влияние на формирование единой позиции казахской интеллигенции и стали центром ее творчества и мировоззрения, изучены ее влияние на становление современного независимого Казахстана как государства.

Ключевые слова: казахская интеллигенция, Алаш, путь становления и созревания, идеология освобождения, историческая формация, Независимый Казахстан, новый социальный слой, казахская молодежь.

Philosophical Analysis of Historical and Political Preconditions for the Formation of the Kazakh Intelligentsia

Abstract. The article describes the ways of formation and maturation of the Kazakh intelligentsia of the mid-XIX–early XX centuries, the influence of socio-political, economic formations of that period on the Kazakh steppe, the influence of a new social stratum—the intelligentsia on socio-political views, positions in the philosophical and historical context. They also studied the thoughts and creative searches of Alash figures, who had a beneficial effect on the formation of a unified position of the Kazakh intelligentsia, became the center of its creativity and worldview, analyzed its influence on the formation of modern independent Kazakhstan as a state.

Keywords: Kazakh Intelligentsia, Alash, Path of Formation and Maturation, Ideology of Liberation, Historical Formation, Independent Kazakhstan, New Social Layer, Kazakh Youth.

Кіріспе

Қазақ даласында отарлау саясаты өрістеген сайын, барлық саяси, экономикалық, құқықтық, мәдени қатынастар бір ұлттың мүддесі мен мұрат-мақсатына жұмыс жасап, бағы-нышты халықтардың тыныс-тіршілігі тарыла берді. Барлық бастамалардан империалистік пиғыл мен тар этноцентристік ұстаным айқын көрінді. Патша үкіметі және одан кейін орнаған Кеңес үкіметінің саяси жүйесінің центристік бағытта өріс алуы халықтың тәуелсіздік, егемендікке ұмтылу аңсарын күшейтті. Әсіресе, тұрмысы мал шаруашылығына негізделген көшпелі өмір салтын ұстанған қазақ халқы үшін отырықшылық мәдениетінің тұрпайы формасын импорттаған патшалық Ресей саясаты ойластырылмаған, жерсіндірілмегендігімен ұлттық бірегейлікке қауіп тудырды. Қоғамдық сана мұндай өзгерістерге, ерекшеліктерге дайын болмады, оны қабылдай алмады және қазақ халқының ұлт азаттық күресі, ұлттық мемлекетті құру идеясы да осыған сәйкес шыңдалып, дами түсті. Шын мәнісінде, өмір салттары, құндылықтары, дүниетанымы мүлде алыс отырықшы және көшпелі мәдениеттердің бір-бірімен қабыспайтын, бейтаныс тұстары әрбір қарым-қатынаста қоғамдағы наразылық пен қарсылықтарға ұшырап, көп жағдайда шиеленісті жағдайлардың туындауына себеп болды.

Патша үкіметінің қазақ даласына жүргізген әртүрлі ғылыми зерттеу экспедицияларының астарында отарлау саясатын жүргізу мен жоспарын бағдарлау, қадамдарын болжау, барлау мақсатындағы пиғыл айқын көрінді. Жергілікті халықтың мінез-құлқы, өмір сүру әдебі, салт-санасының ерекшеліктері астыртын саяси ойындарды жүзеге асыру үшін ғана қолданылды. Яғни, патшалық Ресейдің сыртқы саясатының идеологиясында отарлау саясаты бағытталып отырған қоғамдардың ұлттық, мәдени, құқықтық ерекшеліктерін ескеру, жалпыадамзаттық құндылықтарды назарға алу, қоғамдық наразылықтарды үнемі ескеріп отыру секілді жұмыс бағыттары жүргізілмеді.

Осының кесірінен қазақ халқы көптеген тітіркендіргіштерді сезіне отырып, ұлттық иммунитетін қалыптастыруға тырысты. Қоғам тірі организм ретінде сыртқы дабылдарға, қауіптерге, мәселелі

түйткілдерге ұлттың болмысына сай жауап беруге тырысты. Осы ретте, бірыңғай ұстаным мен көзқарастар жүйесін құра білуде ұлттық интеллигенция өкілдері маңызды рөл атқарды. Тіпті олардың сол кезде арқалаған жүгінің, атқарған қызметінің салмағын бүгінде нақты өлшей алдық па деген сауал туындайды. Өйткені, бүгінгі Қазақстан Республикасы мемлекеттілігінің моральдық және құқықтық негізіндегі іргетасын ХХ ғасыр басындағы қазақ зиялылары негіздеп кеткен ұлттың өзін-өзі айқындауына сіңірген еңбектерімен тығыз байланыста қарауымыз керек. Сондай-ақ, қазақ интеллигенциясының реформистік бағыттағы бастамалары, айтқан ойлары, тұжырымдары бүгінгі Тәуелсіз Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық, саяси, мәдени дамуының уақыт аясындағы тарихилығына, оның дәстүрлілігіне өзіндік мағына беріп тұр. Яғни, Қазақстанның уақыт бойлығындағы демократиялық құндылықтарға сәйкес дамуының бүгінгі мен кешегісінің арасына корреляция жүргізе отырып, геометриялық сызық бойындағы түзулігін, үрдісін бағамдай аламыз.

Әдіснама

Ғылыми ізденіс аясында қазақ интеллигенциясының қоғамдық-саяси көзқарастарын, олардың тұлғалық қырларына демеу болған сол кездің тарихи оқиғаларын, үрдістердің жалпы болмысын тани отырып, интеллигенция өкілдерінің ой-толғамдары мен пікірлерінен философиялық түйін түйю көзделді. Шындығында, олардың әрқайсысы заманның ағынын дәл саралай білген саясаткер, ақырын аңдай алатын дана, көз қарықтырар көкжиекті тұспалдаған көкірегі ояу қайраткерлер екенін сенімді айта аламыз. Олардың ілімін, зердесін, қазақ халқының ұлттық рухын сақтап қалу мен нығайту жолындағы рухани күрестегі қажырлы еңбектерінің маңызын түсіну үшін олардың рухани мұрасына үңіліп, еңбектеріне шолу жасалды.

Қазақ интеллигенциясының қалыптасуына ықпал жасаған тарихи мәнмәтін тарихи-функционалдық әдіске сүйене отырып талданса, екінші маңызды фактор олардың алған білімі мен ортасы, ой-санасы жүйелеу әдісі арқылы

біріздендірілді, басқа ойшылдардың ілімімен салыстырмалы талданды.

Негізгі бөлім

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы тарихи оқиғалар, олардың туындау себептері мен салдарларын зерделеу қазақ даласындағы интеллигенция өкілдерінің қалыптасуы мен олардың маңызды қоғамдық-саяси күшке айналуын егжей-тегжейлі түсінуге мүмкіндік береді.

1860-1870 жж. Ресейде басталған буржуазиялық реформалар өңірлерде ағартушылықтың дамуына алғышарт болды. Уақыт талабына жауап бере алатындай кадр тапшылығы байқалды. Қазақтардың қоғамдық тұрмысының жан-жақты қайта құрылуы, жергілікті жердегі тауар-ақша қатынасының пайда болуы, шекара бойындағы тұрғындармен жергілікті халықтың байланысқа түсуі қазақ мәдениетінің жаңа сапалық кезеңінің негізін қалады. Оның құрамдас бөлігі, идеологиялық негізі және маңызды қозғаушы күші болып өзінің басты ұстанымы ретінде қазақ қоғамының дәстүрлі дүниетанымын модернизациялауды көздеген ұлттық интеллигенция өкілдерінің қызметі тұрды. Солай қазақ ренессансының тарихи аренасына туған еліне қызмет етуді көздеген ұлттық қайраткерлері шыға бастады. Олардың ойынша, халықтың алдында бір ғана жол бар, ол – жаңа дәуірдің өнерін, мәдениетін, білімін және ғылымын үйрену. Сол арқылы отаршылық саясаттың құрбаны болудан сақтану.

XX ғасырда Қазақстан Ресей империясының бір бөлігі ретінде өз дамуының жаңа кезеңіне аяқ басты. Аталған үрдіс дәстүрлі қоғамды жаңа, капиталистік қатынастарға бейімдеуге ықпал етті және қазақ даласында жаңа әлеуметтік қабат, оқығандар мен зиялылардың шығуына алғышарт болды.

Ресей және алыс шетелдерде білім алған жаңа буын өкілдеріне ұлттық дәстүр мен инновациялық білім тән болды. Қоғамдық еңбек бөлінісінің тереңдей түсуі, өңірді басқаратын мемлекеттік органдардың құрылуы, қалалардың пайда болуы, қазақ жерінің табиғи жерасты байлығын игерумен байланысты жаңа формацияның интеллигенция-

сына деген қажеттілікте өсе берді. Әр жылдардағы ғылыми жарияланымдарда революцияға дейінгі Ресей мен алыс шетелдерде білім алған қазақ студенттері мен түлектерінің саны туралы, олардың өңірдің экономикасы мен мәдениетінің түрлі салаларындағы динамикасы туралы көптеген деректер келтіріледі. Дегенмен, ғалымдардың ортақ пікіріне сәйкес, 1917 жылғы революцияға дейін 70 жыл ішінде бар болғаны 1000-ға жуық қазақтың жастары орта және жоғары білім алған. Олар қазақ қоғамының барлық қабаттарынан, атап айтқанда байлар, шенеуніктер, малшылар немесе саудагерлер, молдалар, шаруалар және т.б. арасынан шықты. Қазақ жастарының мамандық және Ресей жоғары оқу орындарын таңдауы қалыптасқан жағдайға байланысты болды. Біріншіден, жоғары оқу орнының беделіне айтарлықтай артықшылық берілсе, екіншіден, өңірдегі тапшылық тудырған мамандықтар игерілді. Болашақ қазақ интеллигенцияның негізгі бөлігі Петербург, Мәскеу, Қазан, Омбының университеттері мен институттарында білім алды. Жоғары техникалық білім беру мекемелерінде олар инженер құрылысшы немесе экномист, университеттерде заңгер немесе дәрігер, ауылшаруашылығы мамандықтарынан – ветеринарияны таңдады. Мәселен, 1877-1917 жж. Қазан императорлық университетінің дипломын 20 қазақ алады, оның ішінде 14 адам заң, 6 адам – медицина факультетін аяқтайды. Осы уақыт аралығында Қазан ветеринарлық институтын 17 қазақ бітіріп шығады [1].

Осы кезде билікке әлеуметтік, халықты әділдік пен заңдылыққа сәйкес басқару туралы талаптар қойыла бастады. Қазақ қоғамында отарлаушы әміршіл жүйемен бірге өмір сүре отырып дамудың тиімді жолын іздеу, Қазақстанның мәдени-өркениеттілік тұрғыда артта қалуы мәселелері, дәстүрлі өмір салтын ұстана беру керек пе, әлде демократиялық құндылықтарға сүйене отырып елді тығырықтан шығарған дұрыс па деген сұрақтар тұрды. Қоғамның оқыған және зиялы бөлігі ретінде қазақ интеллигенция өкілдеріне аталған сауалға жауап іздеу қажет болды.

Жаңа қазақ интеллигенциясының қоғамдық-саяси ұстанымы көпвекторлы болды. Аз ғана әлеуметтік топтың ойының

санқырлылығы мен қайсарлығы қоғам арасындағы олардың беделін өсірді. Жергілікті халық ортақ ақпараттық кеңістік пен лайықты мәдени орта болмаса да, олардың ендігі жердегі тағдыры мен болашағы интеллектуалды элитаның білімі мен тәжірибесінің қолында екендігін түсінді. Сәйкесінше, осыған дейін қазақ қоғамында бедел мен түрлі атақ-дәреже, шенге ие болған старшын, аудармашы, құрметті ақсақалдардың ролі төмендеді. Осы жерде айта кететін маңызды мәселе, ХХ ғасырда қазақ шенеуніктерінен құралған интеллигенция өкілдері өзіне деген сенімнен айрылып, әлеуметтік маңызын жоғалтты. Оның бір бөлігі, отарлаушы әкімшіліктің қолжаулығына айналып, тарихи көрінісінен айрылып, сынға ілінді. Халықтың мүддесін жоғары қоя білген енді бір бөлігі сол кездегі либералды-демократиялық қозғалысқа қосылды.

Аталған тарихи процес бүгінгі Қазақстан жағдайында ескеріп, биліктің беделіне нұқсан келтіретін сыбайлас жемқорлық секілді факторлардың алдын алып, лауазымды орындарға қоғамда беделі бар оқымысты интеллигенция арасынан тағайындау арқылы билік элитасын бірқатар игі шаралармен ізгілендіруді талап етеді. Тарихи үрдіс көрсетіп бергендей, шенеуніктік интеллигенция деформацияға ұшырағанда, оның орнын ғалым, оқымыстылардан құралған интеллигенция өкілдерінің басуы ұлттық жадымыздың ажырағысыз бөлігіне айналды.

Грек ойшылы Платонның «Мемлекет» шығармасындағы мінсіз мемлекеттің басшысы туралы пайымдары ХІХ ғасыр басындағы қазақ қоғамындағы шенеуніктік институттың деформациясын түсіндіріп беріп тұрғандай. Ол: «Мемлекетте философтар патшалық құрмай – немесе қазіргі патшалар мен әміршілер бекзаттық және түпкілікті пәлсапамен шұғылданбаса және пәлсапа мен мемлекет біртұтас денеге айнамайынша, және қазірде бөлек-бөлек билікке, не философияға ұмтылушы адамдар міндетті түрде шеттетілмесе... мемлекет зұлымдықтан артылмайды» - деп ой қорытады [2, 275 б.].

Кейін қазақ оқымыстыларының арасынан жаңа заманға сәйкес мемлекеттің іретасын, нышандарын құрған танымал кәсіби ғалымдар, саясаткерлер, публицист жазушылар, басшылар шыққанын білеміз.

Қазақ интеллигенциясы әміршіл-әкімшіл жүйенің өктем саясатына қарсы тұрумен бірге қазақ тарихын алғаш жаңаша пайымдаған, оған сыни тұрғыда көзқарас білдірген буын болды. Себебі, сол кездегі миссионерлік мазмұнға толы ұлтсыздандыру, шоқындыру, мәдени тамырынан ажырату сынды саясаттың бағытын түсіне білу, жұртшылыққа оны дұрыс тұжырымдап жеткізе білу қажет болды. Сондай-ақ патшалық Ресейдің, одан кейін кеңес үкіметінің отаршыл саясаты қазақ ұлтының болмысындағы кейбір уақыт сынына, жаңа заман талаптарына жауап бере алмайтын қателіктерді (фактар), қалыптасып қалған әдеп нормаларындағы кемшіліктерді көрсетіп отырды. Бұл қазақ интеллигенциясының халық шаруашылығын ұйымдастыру, өмір тіршілігін жасампаздық арнаға бұруда философиялық ойларын тұжырымдауға, пайымдарын жариялауға алғышарт болды.

Жаңа қоғамдық қатынастарда орын алған негізгі мәселелердің бірі дәстүрлі болып келген жер дауы отарлық саясаттың ықпалымен жаңа реңк алды. Переселендерді жаппай қазақ жеріне қоныстандыру жайылымдық жерлердің тарылуына әкеліп, жазда жайлауға, қыста қыстаққа көшетін қазақ шаруасы үшін бұл шырмаулы мәселеге айналды. Қоғамдық сипатқа ие болған мұндай тұрмыстық қатынасты шешудің екі жолы қарастырылды. Біріншісі, саяси сипаттағы мемлекет құраушы жүйені өзгерту, жергілікті халық атынан өкілдік органдарға сайлану арқылы әділ теңгерімге қол жеткізу, экономикалық саясатты жүргізуде ішкі халықтардың шаруашылық ерекшеліктерін ескеру сынды мәселелерді көздеді. Екіншісі, халық шаруашылығының тиімділігін арттыру, жаңа дағдылар меңгеру, экономикалық ресурсты арттырудың жолдарын қарастыру, қазақ азаматының бойына ізгі дағдыларды сіңіруге жұмылдырылды.

Қазақ интеллигенциясының философиялық-саяси көзқарастары жоғарыда аталған тұжырымдағыдай бірден кешенді бір жүйені құраған жоқ. Өйткені, қазақ интеллигенциясының философиялық-саяси ойлар жүйесі, ең алдымен, ұлттық тарихты қайта тұжырымдап, ой қорытыңдалаудан тұрса, екіншісі демократиялық құндылықтар жүйесіне сәйкес орнаған қоғамдық-саяси ахуал-

ды бағалаудан, бақылаудан туындады. Ол өмірдің барлық саласын, экономика, саясат, мәдениет, әдебиет және басқа да бағыттарды қамтуға тырысты. Яғни, қазақ зиялылары тарихи сананы басты назарда ұстап, демократиялық құндылықтардың қазақ қоғамы үшін берер пайдасына үлкен сенім артты. Бұл өз кезегінде, қазақ қоғамын барлық салада прогрессивті қарқынмен дамытудың бір жолы болатын.

Мұндай философиялық ойлар жүйесін «Алаш» партиясының жетекшісі, ойлары қазақ интеллигенциясының бірыңғай ұстанымы ретінде айқындалған Алихан Бөкейхановтың жазбаларынан, баяндамаларынан, мақалаларынан көреміз.

Бірінші мақсатқа жету қазақ интеллигенциясының қоғамдық-саяси белсенділігіне, салмағына, білім деңгейі сынды сапалық көрсеткіштеріне тікелей байланысты болды. Интеллигенция өкілдері бұл сыннан шыға білмегенде бүгінде олардың қызметі мен өмір жолы әр түрлі аспектідегі зерттеу тақырыбына айналмаста еді.

Қазақ интеллигенциясының алғашқы қоғамдық-саяси аспектідегі белсенділігі Қарқаралы жәрмеңкесінде жасалған мәлімдемеден айқын көрінді.

«1905-1907 жылдардағы І-ші орыс төңкерісі өз кезегінде қазақ жеріндегі ұлттық қозғалыстың өсуіне де әсерін тигізді. 1905 жылғы 25 шілде күні Қарқаралы маңындағы Қоянды жәрмеңкесінде қазақ зиялыларының ұйымдастыруымен митинг өтіп, ол өзіндік қазақ съезі іспетті болды. Жиын нәтижесінде Ресей Министрлер кеңесінің төрағасына арналған әйгілі «Қарқаралы петициясы» қабылданды. Онда қойылған талаптар 11 тармақтан тұрды: қазақтарға ар-ождан бостандығын беру, тұрғылықты халықты ана тілінде оқытуды ұйымдастыру, қоныстандыру саясатынан бас тарту, жер қорын байырғы қазақ ұлтының үлесіне құқықтық түрде тиесілі ететін арнайы заңды қабылдау, азаматтық және сот іс-қағаздарын қазақ тілінде жүргізуге құқық беру, аудармашылыққа қазақ тілін білетін және қазақша сауатты адамдарды алу, қазақтар өз құқықтарына нұқсан келсе, арызды ана тілінде бере алуы, судьялардың қазақ тілін білуін шарт ету және қазақ даласына присяжной сот жүйесін енгізу, отарлаушы аппараттың

шенеуніктер санын қысқарту, генерал-губернаторларды орталықтан тағайындау тәжірибесін тоқтатып, басшылыққа жергілікті жерден лайықты тұлғаны сайлау, крестьян бастықтары мен урядник қызметін жою, қылмыс жасағандар тек сот алдында ғана жауап беретіндей тәртіп орнату, биліктің жоғары сатыларынан бодандық шеткері аймақтардан өкілдер сайлануына квота беру сияқты өкелейкесті мәселелерді қамтыды» [3].

Қазақ интеллигенциясы мемлекеттік реттеу функциялары жергілікті жерде құрылу қажеттігін дәйектей отырып, өкілді орындарға қазақ арасынан депутаттарды сайлауға талпынды. Олардың пайымынша, ұлттық мүддені қорғаудың басты жолы демократиялық принциптер бойынша билікке қол жеткізу еді. Дегенмен, демократиялық қағида бойынша сайланбалы органдарды құру туралы патша жарлығы жүзеге асып бастағанымен, оның әділетсіздіктің үстіне құрылғандығы интеллигенция өкілдері үшін саяси күрестегі тағы бір майдан алаңын ашып берді. Думаның қандай да бір ықпалы мен беделі болмағанымен, бұл ұлттық мәселені жоғары мінберден көтеру үшін үлкен мүмкіндік еді. Сол себепті, Алихан Бөкейханов 1913 жылғы «Қазақ» газетінің бірнеше санында Думаның қызметін бақылап, ол туралы сыни мақалаларын жариялап отырды.

«1907-ші жылда 3-ші маусымда екінші Дума қуылып, енді келер думаларды сайлауға «3-ші маусым заңы» шықты. Бұл заң бойынша бүтін қазақ халқы депутатсыз қалды. Қазақ халқы надан, сондықтан Дума депутаты болуға лайықсыз деген желеу айтылды. Сөйтіп, бес жыл Думада қазақ тағдыры бөгде халық сайлаған депутаттар қолында қалды» [4].

Патшалық үкіметтің мемлекеттік реттеу, іс жүргізу, заңнамалық актілер қабылдау секілді билікті жүзеге асыру формасының кез-келгенінде қазақты қоғамдық-саяси іс-шараларға, мемлекетті басқару ісіне араластырмау, менсінбеу, оған ресурс ретінде ғана қарағаны қазақ интеллигенциясының әділдікті талап етуге, халықты ағарту ісін жылдамдату туралы мәлімдемелерін жариялауға әсер етті.

Алихан Бөкейхановтың Думаның қызметі туралы жазбаларынан патшалық өкілді орган Думаның өзінде теңдік,

құқықтылық, пікір әралуандылығы секілді қағидалардың басып-жаншылып отырғандығын көреміз. Мәселен, «1910-шы жылы бюджет жарыссөзі болғанда, қазаққа заңнан тысқары зорлық қылуды әлі қойған жоқсындар деп депутат Дзубинский сөйлеп еді, бұған хукумет бесалты қазақты қыстауынан көшіріп, елуалпыс мұжыққа жер берсек, «қазақ, қазақ» деп құлақтың мазасын аласың, осы дума қазақ Думасы ма, жоқ орыс Думасы ма?» деп жауап беруі, Думаның шын мәнісіндегі халық атынан өкілдік ететін орган емес, ешқандай құзыреті, беделі жоқ формалды бір құрылым екенін аңғарамыз.

Академик М. Қозыбаев көрсеткендей, «Алаштың ұлт азаттық қозғалысы идеологиясының өзегі – отаршылдық наразылық отаршылдыққа қарсы ұлтшылдық. Олар заңмен шектелген праволық қоғам, конституцияда анықталған кейбір саяси бостандықтар, ғылым мен мәдени даму көлемінде күресіп бақты» [5].

XIX-XX ғасырда Еуропаны кезген социализмнің басты идеологиялық қондырмасы және философиялық дәйектемесі де әлеуметтік әділеттілікті жалау еткен болатын. «Әділеттілердің кеңесі» ұйымының мүшесі болған Карл Маркс сол дәуірдегі қарапайым шаруа адамының мүддесінің аяқасты етілуі, құқығының қорғалмауын өзінің атақты «Капитал» еңбегінде «табиғи әділеттілік» формасының капиталистік қоғамда жүзеге асуын әбден сынап отырып, капиталистік қоғамды қайта құрып, игіліктерді әділетті бөлуге шақырды.

Әрі қарай, Карл Маркстың «Капиталдың» бірінші томындағы әділеттілік туралы пайымдарын келтірейік: «Капиталистік әділеттілік деген бұл таңғажайып дүние! Жер иесі, үй қожайыны, кәсіпкер кезкелген экспроприация жағдайында, мысалы темір жол тарту, жаңа көшелер салу және т.б. толық сыйақы ғана алып қоймайды, өзінің «қалауынан бас тартқаны үшін» құдай және адам заңына сәйкес қыруар пайдамен жұбануы керек. Ал жұмысшыны балалары және барлық заттарымен көшеге тастайды, егер олар көпшілік болып қалалық елді-мекендерге жөнелетін болса, олардың ізіне полиция қызметкерлері түседі!» [6, 675 б.]

Әлихан Бөкейханов пен Карл Маркстың экономиканың кейбір сұрақтарындағы әділетсіз қарым-қатынастарға сыни

көзқарастары осы жерде тоғысады. Екеуінде қоғамдағы игіліктерді әділетсіз бөлу, күштінің әлсізге билік жүргізуі, сол кездегі қоғамдағы теңсіздік мәселесін сөз етеді.

Алайда, Карл Маркстың әділеттілігі пролетарлардың мүддесін басшылыққа алған болса, Алихан Бөкейхановтың әділеттіліктұжырымдары демократиялық негізге сүйеніп, қоғамда қандайда бір тап немесе қабаттарға артықшылық берілмеуі керек деп тұжырымдады. Дегенменде, екі ғалымның да әлеуметтік әділеттілік туралы ойлары өзекті және бүгінде өзінің өміршеңдігін сақтап отыр.

Кейін тарих көрсеткендей, патшалық Ресейдің басқару жүйесіндегі жаппай әлеуметтік әділетсіздіктің орын алуы қол астындағы халықтардың социализмнің «Барлық пролетариат бірігіңдер!» ұранының астына топтасуына әкелді.

Екінші мәселеде, ғалым қазақтың мал бағатын өрісінің тарылуының себептерін іздестіре келе, алдымен ішкі мәнжайларды зерделегенді жөн көреді. Ол жер дауы қазақ қоғамындағы дәстүрлі жалғасып келе жатқан әлеуметтік қатынас екендігін және бұл жердің көлеміне, кеңдігіне сәйкес шешімі табыла салатын мәселе еместігін түсінеді. Солай шетел тәжірибелеріне көз жүгірте отырып, дәстүрлі мал шаруашылығының әдістәсілдерін жетілдіріп, оны өзгерту қажет деп тұжырымдады. «Дүниеде қазақтан басқа да елдерде мал бағады. Мысалға Швейцария мен Австралия сияқты Еуропа елдерінде де қой бағып мал шаруасымен айналысып отыр. Олардың жері аздығына байланысты мал басын азайтып, сүйегін асылдандырып өздері қала болып отыр» [7, 144 б.]. Осылай, бірнеше шақырымдық өріске малын жайып бағатын қазақтың шаруашылық үлгісін уақыт талабына сәйкес бейімдеу қажеттігін меңзейді. Ғалымның айтып кеткен ойы, бүгінгі Тәуелсіз Қазақстанның ауылшаруашылығы саласын да өзекті болып отыр. Мал шаруашылығын ата кәсібі ретінде таңыған бүгінгінің қазақтары арасында жайылымдық мәселесі қайталанатын шығып отыр. Қосалқы шаруашылықтардағы мал басының өсуімен байланысты проблемалар мемлекеттік мекемелерді тығырыққа тіреп отырғанын көруге болады. Малды асылдандыру, ата кәсіпті жасампаздықпен жаңғырту, шығымы мол өсімдік егу туралы осыдан ғасырдан астам уақыт бұрын

ойларын айтқан алаш арысының пайым-дары бүгінгі күнде де өзекті.

Әрі қарай, «Адам баласы өзге хайуаннан айрылғанда ақылды болып, қолы шебер болып айрылады. Байлық түбі – ақыл һәм қол ұсталығы. Осы екеуі қосылмай адам баласы қазынаға жарымайды» – деп жазды [8, 39 б.]. Осы кезге дейін мал бағып, малының артынан еріп көшкен қазақ сияқты халық байлық, қазына мал кіндігінде деп біледі. Мың қойды бір-екі қойшы бағатын жұрттың сиқы «тамақ, ұйқы, жалқаулық» – дейді. Алаш қайраткері қазаққа баққан малын ұқсатып, оның өнімін ұсталықпен ұлғайтпаса, тапқан-таянғанның барлығы күнделікті тұрмысқа қажетті басқа да жарақтар үшін сыртқы нарықтарға кететінін айтады. Ол үшін қомсы қонған орыс мұжығының шаруашылығын үлгі етіп «сахара жұртының мал бағып жүрген жеріне орыс мұжығы келе салып қазына суырып алып байып отырғандығын» айтады.

Осылай қоғам қайраткерінің әділетсіз қоғамдық-саяси жүйенің кінәраттарын анықтаумен қатар, мәселенің төркінін дәстүрлі ата кәсіпті жандандыру, жетілдіру арқылы халықтың әл-ауқатын көтеру қажеттігіне маңыз бергендігін көреміз.

Қазақ интеллигенциясының қалыптасу жолын тарихи мәнмәтінде қарауды жалғастыра отырып, келесі маңызды мәселеге назар аударған жөн. Сол уақытта ұлт қандай сындарлы кезеңдерді өткергендігіне қарамастан, қазақ зиялыларының шоғырының шығуы алдымен ұлттың өз алдына қалыптасу кезеңін толық аяқтағандығын көрсетеді. Ортақ рухани, материалдық құндылықтары, ой-санасы, тарихи жадысы пісіп-жетілмеген халықта мәдени және рухани аспектілерде ішкі және сыртқы қорғаныс қабылеті, кеңістіктегі өзін-өзі анықтауы сынды қасиеттері де дамымаған болар еді. Сол себепті, ол тірі организм секілді, өзді-өзін емдей алады, өзін-өзі пайымдай алады. Қазақ интеллигенциясының ұлт үшін жасаған жанқиярлығы, қандай қиындық болса да төзімділігі мен күрескерлігін алдымен оны қуаттаушы, күш беруші біртұтас денеге айналған елі мен жерінің, жұртының сапалық қасиеттерімен сабақтастыра қарауымыз керек. Бұл қазақ интеллигенциясының қоғамдық-саяси жетілуіне негіз болған басты алғышарттың бірі. Сол организм-

нен нәр алған қазақ интеллигенциясы дененің сырқаты мен бірге оны емдеу жолында білді, ұлтының артықшылығы мен осал тұстарын жақсы таныған зиялы қауым өкілдері соған сай әрекет жасады.

Мәселен, қазақтың болмысты қабылдау ерекшеліктеріне сәйкес поэтикалық жанрда метафора, теңеу стильдерін қолдана отырып, басты ағартушылық идеологиясын көп жағдайда өлең тіркестері ретінде таратты. Бұл халық арасында ауыз-екі түрінде жатталып, тез тарап жататын. Мысалы Ахмет Байтұрсыновтың «Маса», Міржақып Дулатовтың «Оян қазақ!», Сұлтанмахмұт Торайғыровтың «Адасқан өмір», Мағжан Жұмабаевтың поэмалары және басқа да қазақ интеллигенциясының поэтикалық шығармалары философиялық пайымдары, ойлары, тұжырымдары көкірекке қонымды, жеңіл әрі дәл суретшілігімен қазақ қоғамындағы мәселелерді дәл сипаттап, тығырықтан шығар жолды көрсетеді.

Яғни, қазақ интеллигенциясының риторикасы ұлттық болуына өзі өсіп-өнген ел арасы, туған топырағы себепші болатын болса, демократ ретінде қалыптасуына жоғары білімі, қоршаған ортасы, өмірлік тәжірибесі, сол кездегі күрделі тарихи формациялар, яғни коммуникациясы әсер етеді.

Қорытынды

Сонымен, Қазақстан тарихындағы XX ғасыр басындағы қазақ интеллигенциясының қалыптасуын әлеуметтік-мәдени феномен деп бағалай аламыз. Өйткені олар еліміздегі алғашқы демократия мен азаматтық қоғам өкілдері ретінде өздеріне елдің тағдырына байланысты азаматтық жауапкершілікті ала отырып, сындарлы шақтарда жол нұсқап, жасампаз құндылықтарды сіңіре білді. Қазақ интеллигенциясының ұстанымдары мен көзқарастары, білімі, жоғары адамгершілік қасиеттері бүгінгі құлдыраудың басында тұрған еліміздегі зиялы қауым өкілдерінің бағдарына айналуы қажет деп санаймыз.

Алаш қайраткерлерінің маржан ойлары қазірдің өзінде қоғамымыздағы шешілмей жатқан мәселелі түйіндерін шешуге, саяси-әлеуметтік және мәдени дамудың күрмелі бағыттарын одан әрі жандандыруға, ғылым саласының Қазақстан үшін берер мол пайдасын қайта саралауға, еліміздің

әлемдік қауымдастықтағы рөлін көтеруге салмақты бағдарларды бере алатынына сенімдіміз. Әрине, ол үшін қазақ интеллигенциясының философиялық, саяси ой-толғамдарын, сүбелі еңбектерін одан әрі зерделеп, ел мүддесіне жаратуымыз керек.

Әдебиеттер тізімі

1 Кенжетаяев Б.А. Казанские учебные заведения и процесс формирования казахской интеллигенции в середине XIX- начале XX вв. - Казань, 1998. - С. 80-82.

2 Платон. Сочинении в 3-х т. - М., 1971. - Т. 3. - Ч. 1.

3 Тайшыбай З. «Қарқаралы петициясы» туралы ақиқат // *Ақиқат*. - 2003. - №8. - Б. 80-82.

4 «Қазақ» газеті. - 1913. - № 9.

5 Қозыбаев М. Ақтаңдақтар ақиқаты. - Алматы, 1992. - Б. 18.

6 Маркс К. Капитал: критика политической экономии. Том 1. - Москва: Эксмо, 2020. - 1200 с.

7 Бөкейханов Ә. Шығармалар. - Алматы: Қазақстан, 2009. - 384 б.

8 «Қазақ» газеті. - Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998. - 560 б.

9 Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. Сәуір 1920-1928 жж. Движение Алаш. Апрель 1920-1928 гг. - Алматы: «Ел-шежіре», 2007. Т.3. Кн.1.- 304 с.

10 Локк Д. Басқару туралы екі трактат. - Алматы: Раритет, 2004. - 280 б.

11 Бөкейхан Ә. Шығармалары - Сочинения. V т. - Астана: «Алашорда» Қоғамдық қоры, 2018. - Қазақша, орысша.

12 «Қазақ» газеті. 1914 жыл. - Алматы: «Алашорда» қоғамдық қоры, 2023. - 608 б.

13 «Алаш рухы». Мақалалар. - Алматы: «Олжас кітапханасы» Баспа үйі, 2017. - 184 б.

14 Ақмағанбет Р. Алаш демократиясы. Өркениетті қоғам құру жолында. - Алматы: AmalBooks баспасы, 2022. - 296 б.

Transliteration

1 Kenjetaev B.A. Kazanskiye učebnye zavedeniya i proses formirovaniya kazahskoi intelligentsii v seredine XIX - nachale XX w. [Kazan educational institutions and the process of formation of the Kazakh intelligentsia in the mid-nineteenth and early twentieth centuries]. - Kazan, 1998. - S. 80-82. (in Russ)

2 Platon. Sochinenii v 3-h t. [Essays in 3 volumes] - M., 1971. - T. 3. - Ch. 1. (in Russ)

3 Taishybai Z. «Qarqaraly petitsiiasy» túraly aqıqat [The truth about the «Karkaraly petition»]// *Aqıqat*. - 2003. - №8. - B. 80-82.

4 «Qazaq» gazetı [«Kazakh» newspaper]. - 1913. - № 9. (in Kaz)

5 Qozybaev M. Aqtañdaqtar aqıqatı [The truth of Aktangdak]. - Almaty, 1992. - B. 18. (in Kaz)

6 Marks K. Kapital: kritika politicheskoy ekonomii [Capital: a critique of political economy]. Tom 1. - Moskva: Eksmo, 2020. - 1200 s. (in Russ)

7 Bökeıhanov A. Shygarmalar [Works]. - Almaty: Qazaqstan, 2009. - 384 b. (in Kaz)

8 «Qazaq» gazetı [«Kazakh» newspaper]. - Almaty: «Qazaq ensiklopediasy» Bas redaksiasy, 1998. - 560 b. (in Kaz)

9 Alash qozgalysy. Quzhattar men materialdar zhinagy. Saur 1920-1928 zhzh. Dvizhenie Alash. April 1920-1928 gg. [Alash movement. Collection of documents and materials. April 1920-1928 Movement Alash. April 1920-1928] - Almaty: «El-shezhire», 2007. T.3. Kn.1.-304 s. (in Kaz)

10 Lokk D. Basqaru turaly eki traktat [Two Treatises on Management]. - Almaty: Raritet, 2004. - 280 b. (in Kaz)

11 Bokeıhan A. Shygarmalary - Sochinenija [His works are Sochinenija]. V t. - Astana: «Alashorda» Qogamdyq qory, 2018. - Qazaqsha, oryssh.

12 «Qazaq» gazetı. 1914 zhyl [«Kazakh» newspaper. 1914 year]. - Almaty: «Alashorda» qogamdyq qory, 2023. - 608 b. (in Kaz)

13 «Alash ruhy». Maqalalar [«Spirit of Alash». Articles]. - Almaty: «Olzhas kitaphanasy» Baspa yji, 2017. - 184 b. (in Kaz)

14 Aqmaganbet R. Alash demokratiyası [Democracy of Alash]. Orkenietti qogam quru zholında. - Almaty: Amal Books baspasy, 2022. - 296 b. (in Kaz)

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

<i>Гүлжихан Жұмабайқызы Нұрышева</i>	профессор, философия ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, email: gulzhikhan-nuryшева@yandex.kz, ORCID: 0000-0001-6640-8111
<i>Айгүл Бижанқызы Тайженбетова</i>	PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, email: aigul.bizhanovna@mail.ru, ORCID: 0009-0007-1206-1301
<i>Гүлжихан Жұмабайқызы Нұрышева</i>	профессор, доктор философских наук, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, email: gulzhikhan-nuryшева@yandex.kz, ORCID: 0000-0001-6640-8111
<i>Айгүл Бижанқызы Тайженбетова</i>	PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, email: aigul.bizhanovna@mail.ru, ORCID: 0009-0007-1206-1301
<i>Gulzhikhan Nuryшева</i>	Professor, Doctor of Philosophical Sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, email: gulzhikhan-nuryшева@yandex.kz, ORCID: 0000-0001-6640-8111
<i>Aigul Taizhenbetova</i>	PhD Student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, email: aigul.bizhanovna@mail.ru, ORCID: 0009-0007-1206-1301